

Çatışma, Hafıza ve Hafıza Aktivizmi: Zor Geçmişlerle Yüzleşme

Orli Fridman
Medya ve İletişim Fakültesi (FMK),
Singidunum Üniversitesi, Belgrad, Sırbistan
School for International Training (SIT),
Belgrad, Sırbistan

Açıklama

Bu yazının amacı, çatışma halinde ve sonrasında toplumların analizinde ve aşağıdan barış-inşası ile barış oluşumu (Richmond 2013) süreçlerine dair çalışmalarda toplumsal hafıza çalışmalarını ön plana çıkartmaktır. Yazı şu soruları ele almaktadır: Hafızanın toplumsal örgütlenmesi çatışma sonrası hatırlamayı hangi yönlerden şekillendirir? Toplulukların (sadece bireylerin değil) geçmişi koruma, hatırlama, anma, inkâr etme ve yok etme biçimleri nelerdir? Yüzleşme süreçlerinde hafıza aktivistlerinin ve alternatif anma etkinliklerinin rolü nedir? Bu yazı, hafıza çalışmalarının ve hafıza aktivizminin dinamikleri ile devlet destekli hafızalar ile alternatif karşı hafızalar arasındaki gerilimi tartışmaya açarak hafıza alanları çalışmalarının siyasal bir mücadele alanı olduğunun altını çizmektedir. Hafıza rejimleri, hatırlayan aktörler, devlet takvimleri ve anma etkinlikleri, çatışma esnasında ve sonrasında hafıza siyasetini şekillendiren hafızanın toplumsal örgütlenmesinin birer parçasıdır.

Giriş

Çatışma, savaş, baskıcı otoriter rejim veya kitlesel zulümlerin ardından, şiddet sona ermiş ve silahlı çatışma durmuş olsa da geçmişin anlatıları ve temsilleri üzerine çatışmalar genellikle devam eder. Dolayısıyla hafızalar, hafızaların toplumsal meşruiyeti ve "hakikat" iddiaları üzerinden birtakım toplumsal anlaşmazlıklar ortaya çıkarken geçmiş bir tartışma alanı haline gelebilir (Jelin 2003). Hafızalar, çatışmaların ve mücadelelerin ve hatta "hafıza iç savaşlarının" (Kuljić 2009) nesnesi haline geldiğinde, geçmişin anlamını kendi eylemlerini de şekillendiren güç ilişkileri üzerinden tesis eden farklı aktörler ortaya çıkar (Jelin 2023).

Dünya genelinde, çatışma sonrası yaşanan hatırlama ve unutma biçimleri akademik araştırmalar için zengin bir zemin sunuyor. Toplumların şiddet içeren geçmişleriyle yüzleşmelerine yönelik farklı yöntemleri, çok sayıda güncel akademik çalışma ve tartışmanın merkezinde yer alıyor. Hatırlamanın ve unutmanın birbiriyle bağlantılı dinamiklerinin izi (Zerubavel 1995; Connerton 1989, 2009) birçok vaka, toplum ve uygulamada sürülebilir. Bunlara örnek olarak, diktatörlük sonrası İspanyol unutma paktı (Aguilar ve Ramirez-Barat 2017), Almanya örneğinde olduğu gibi pişmanlık politikaları (Olick 2007) veya Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kölelik tarihine ilişkin kültürel amnezi (Howard Ross 2018) sayılabilir.

Hafıza çalışmaları alanının kurucularından sayılan Maurice Halbwachs (1877–1945), 1925 tarihli *Kolektif Hafıza* adlı dönüm noktası niteliğindeki çalışmasında, hafızanın kolektif boyutlarına ilişkin bir dizi temel kavramı ortaya koyar. Bu kavramlar, barış ve çatışma alanı akademisyenlerinin geçmişin toplumsal biçimlerine ilişkin hafıza araştırmalarının merkezinde yer almaktadır. Halbwachs'a göre hafıza öncelikle bir toplumda zihinlerin birlikte işleyişine dair bir konudur (Olick vd. 2011). Halbwachs'ın sosyolojik analizleri toplumu bireyle hafıza üzerinden ilişkilendirir (Aguilar 2002) ve “kolektif hafıza” tabirine daha önce verilmemiş bir teorik ağırlık kazandırır (Olick vd. 2011). Yani hafıza bireysel olmadığı gibi sadece gruplar için bağlayıcı bir faaliyet de değildir; hafıza, gerek aktif gerekse pasif olarak sürdürülsün, bir kültürel mirastır (Olick 2007'de aktarıldığı üzere). Halbwachs'a göre:

Her ne kadar kolektif hafıza varlığını birbiriyle uyum içinde olan bir insan topluluğundaki temelinden güç alarak sürdürse de, hatırlayanlar topluluğun parçası olan bireylerdir. Bir toplumda ne kadar grup ve kurum varsa o kadar da kolektif hafıza vardır. Elbette hatırlayanlar, gruplar ya da kurumlar değil, bireylerdir. Fakat belirli bir grup bağlamında var olan bireyler geçmişini hatırlarken ve onu yeniden yaratırken bu bağlamdan beslenir. Dolayısıyla her kolektif hafıza, belirli bir zaman ve mekanla sınırlı bir grubun desteğini gerektirir. (Halbwachs 1992)

Yani, hafızanın aldığı biçimler toplumsal örgütlenmeye (hafızanın toplumsal örgütlenmesine) ve bireylerin dahil olduğu gruplara bağlı olarak değişiklik gösterir (Olick vd. 2011). Halbwachs'ın hafızanın geçmiş tarafından olduğu kadar şimdiki bağlam tarafından da belirlendiği ve sabit olmaktan ziyade değişken olduğu savı da aynı derecede önemlidir (a.g.e.). Dolayısıyla, geçmişteki kitlesel zulüm veya adaletsizliklere, çatışma ve savaşlara dair kolektif hafızaların ve bunlar etrafında şekillenen anma ritüellerinin incelenmesi, barış ve çatışma çalışmalarındaki eleştirel sorgulamalarda teorik ve ampirik tartışmaların derinleştirilmesi açısından büyük önem taşır.

Bu yazının amacı, çatışma halinde ve sonrasında toplumların analizinde ve aşağıdan barış-inşası ile barış oluşumu (Richmond 2013) süreçlerine dair çalışmalarda toplumsal hafıza çalışmalarını ön plana çıkartmaktır. Yazı şu soruları ele almaktadır: Hafızanın toplumsal örgütlenmesi çatışma sonrası hatırlamayı hangi yönlerden şekillendirir? Toplulukların (sadece bireylerin değil) geçmişini koruma, hatırlama, anma, inkar etme ve yok etme biçimleri nelerdir? Yüzleşme süreçlerinde hafıza aktivistlerinin ve alternatif anma etkinliklerinin rolü nedir? Bu yazı, hafıza çalışmalarının ve hafıza aktivistliğinin dinamikleri ile devlet destekli hafızalar ile alternatif karşı hafızalar arasındaki gerilimi tartışmaya açarak hafıza alanları çalışmalarının siyasal bir mücadele alanı olduğunun altını çizmektedir. Hafıza rejimleri, hatırlayan aktörler, devlet takvimleri ve anma etkinlikleri, çatışma esnasında ve sonrasında hafıza siyasetini şekillendiren hafızanın toplumsal örgütlenmesinin (Kubik ve Bernhard 2014) birer parçasıdır.

Takvimler, Anma Etkinlikleri ve Hatırlatma Çatışmaları

20. yüzyılın ikinci yarısı, kolektif hafızanın toplumsal inşasının ve anma ritüelleri ile anlatılarının çağdaş toplumsal yaşamdaki rolünü ve bunların siyasal alana tezahürünü araştıran ve giderek büyüyen bir literatürün ortaya çıkmasına sahne oldu (Zerubavel 1995). Sonraları sıkça “hafıza patlaması” (Winter 2001) olarak anılan bu durum, hafıza çalışmaları alanında en temel soruları gündeme getirdi: Toplum üyeleri nasıl hatırlıyor? Geçmişin anlamı nasıl üretiliyor? Her ne kadar Halbwachs kolektif hafızanın akışkanlığına dikkat çekse de, hafıza akademisyenlerinden Yael Zerubavel'in de belirttiği gibi, Halbwachs hafızanın dönüşümünü ele almamıştır. Zerubavel'e göre, “anma kavramı, hafıza değişiminin dinamiğine dair algımızda merkezi bir yer tutar” (Zerubavel 1995). Komünal festivaller, anma törenleri, bayram kutlamaları gibi anma ritüelleri üzerinden “gruplar, belirli olaylara dair paylaşılan hatıralarını yaratır, geliştirir ve müzakere eder” (a.g.e.). Kolektif hafızanın genel anlamda devamlılığını sağlayan, bu anma

performanslarının ve hatırlatıcı ritüellerin tekerrürüdür. Dolayısıyla, anmaları anlamak toplumsal şiddet içeren geçmiş(ler)i, veya daha geniş anlamıyla anlaşmazlıklar, gerilimler ve çatışma veya travma içeren zor geçmişleri, anlamakta elimizdeki yollardan biridir (Vinitzky-Seroussi 2009).

Schwartz'a göre (2001) "anma", kolektif hafızanın somut kamusal bir temsili ve artikülasyonudur; ve yazılı metinler (örn. şiirler ve methiyeler), müzik (örn. marşlar ve ilham verici şarkılar), ikonlar, anıtlar, türbeler, isimlendirme uygulamaları (örn. sokak isimleri), tarih kitapları, müzeler ve hatırlatıcı ritüelleri içerebilir. Her bir anma eylemi, *anma anlatısını (commemorative narrative)*, yani grup üyelerine geçmişe dair ahlaki bir mesaj veren bir anlatıyı, yeniden üretir. Her bir anma, geçmişin belirli bir bölümünü yeniden ürettiğinden doğası gereği parçalıdır. Ancak yine de bu anmalar birlikte kolektif hafızayı yapılandıran *üst anma anlatısı'na (master commemorative narrative)* katkıda bulunurlar (Zerubavel 1995). Üst anma anlatısı, söz konusu grubun ayırt edici toplumsal kimliğine, tarihsel gelişimine ve ulusun oluşumuna odaklanır. Dolayısıyla, kolektif hafızanın gücü, geçmişin doğru ve sistematik bir şekilde haritalandırılmasında değil, şimdiki zamanda belirli bir ideolojik duruşu ifade eden ve pekiştiren temel imgelerin oluşturulmasında yatmaktadır.

Hafıza sosyolojisinin ve tartışmalı ya da zor geçmişlerin anılmasının araştırılmasındaki bir diğer temel unsur; aileler, etnik gruplar ve uluslar gibi hatırlayan topluluklar tarafından inşa edilen sosyal zaman çizelgelerinin varlığıdır (Zerubavel 2003a, b; Irwin-Zarecka 1994). Takvimleri, hafıza "mekanları" (Nora 1989) olarak incelemek, hafızanın toplumsal örgütlenmesinin bu tür süreçlerinin, özellikle de anma bayramları ve ritüellerinin incelenmesiyle ilgili olarak, aslında neleri gerektirdiğini daha iyi kavramamızı sağlar. Ulusal takvimleri incelediği çalışmasında Eviatar Zerubavel, hatırlamanın yıllık döngüsünü yaratan anma günlerinin kurumsallaşmasının izini sürer. Zerubavel'e göre "toplumsal çevremiz, sadece neyi hatırladığımızı değil, ne zaman hatırladığımızı da belirler" (Zerubavel 2003a). Toplulukların geçmişine yapılan bu tarz hatırlatıcı "düzenlemeler", tüm nüfusun, toplulukların ve etkinliklerin hafızasal tahribine işaret edebilir (Zerubavel 2003b). Bu düzenleme eylemi, hafızanın savaş-sonrası toplumlarda ya da çatışma-sonrası dönüşüm süreçlerinde şekillenmesine dair çalışmalarda elzem bir yer tutmaktadır. Çatışma sonrasında; çarpışan anlatılar, geçmişin faileri ile mağdurlarına dair hafızalar, kitlesel savaş suçları ve vahşetler, zafer ve yenilgi tarihleri, takvimlerde işaretlenebildiği gibi takvimlerden silinebilir de. Burdan yola çıkarak, zor geçmişleri anmanın iki biçiminden bahsedilebilir: 1) Uzlaşmacı siyasal kültürlerde ortaya çıkmaya teşne olan çoksesli anma (Wagner-Pacifici ve Schwartz 1991, Vinitzky-Seroussi'de alıntılı olduğu gibi 2009) ve 2) çatışmalı siyasal ortamlarda ortaya çıkmaya teşne olan parçalı anma (Vinitzky-Seroussi 2009). İkincisindeki gibi durumlarda, geçmişin anılması, siyasal çatışma halinde olan grupların siyasal merkezde hakimiyet kazanmak adına geçmişe dair birbirleriyle yarışan kendi görüşlerini ön plana çıkarttığı çekişmeli bir alan haline gelir (Zerubavel 1995). Böylelikle geçmiş açıkça tartışmaya açılır, çünkü rakip taraflar (rakip hatırlayan topluluklar) geçmişin yorumlanması konusunda çatışmaya girme potansiyeli taşır. Bu tür hafızasal çatışmalar (Zerubavel 1995, 2003b) tüm grupları dahil edebilir ve genellikle kamuya açık forumlarda gerçekleşir.

Hafıza Aktivizmi ve Hashtag Hafıza Aktivizmi: Alternatif Takvimler ve Alternatif Anma Etkinlikleri

Yukarıda bahsedildiği gibi, geçmişe dair uyuşmazlık alanları sadece çatışma yaratmakla kalmaz, bu yazıda hafıza aktivizmi çerçevesinde inceleneceği üzere, karşı-hafıza ve alternatif takvimler de yaratır. Karşı-hafıza özünde muhaliftir ve kolektif hafızayla çatışmacı ve yıkıcı bir ilişki içinde konumlanır (Zerubavel 1995). Geçmişe dair rakip görüşlerin bu çarpışmalı sahasında, alternatif anma etkinliklerinin

ortaya çıkışı ve alternatif takvimlerin oluşturulması, analiz için verimli alanlar haline gelir (Fridman 2015). Çatışma sonrasında hafıza aktivistleri - yani "geçmişin sembolik dönüşümü ve anlamlarının derinleştirilmesi süreçlerinde aktif olarak yer alanlar; geçmişin hatıraları üzerinde ve hatıralarıyla 'çalışan' insanlar" (Jelin 2003) -, devlet destekli hegemonik hafıza ve geçmiş yorumuna meydan okuyarak hafıza çalışması yürütürler. Genellikle "unutmaya karşı" (a.g.e.), sessizliğe ve inkâra karşı bir mücadele olarak kavranan bu çalışmalarda talep, tekerrür etmemek için hatırlamak ve bir o kadar da hatırlatmaktır.

Hafıza aktivizmi geçmişe yönelik bir aktivizmdir. Devlet kanallarının dışında sürdürülen, bilinç yaratma ve siyasal değişim amacıyla yürütülen bilgi temelli bir çabadır (Gutman 2017). Hafıza aktivisti girişimlerin temelinde yatan siyasal motivasyon değişkenlik gösterse de, bu yazı, barış ve uzlaşmayı güçlendirmeyi hedefleyen hafıza aktivistlerinin çalışmalarını ele alıyor. Yazı, hafıza aktivistlerinin eleştirel barış ve çatışma çalışmaları bağlamında alternatif ve karşı hafızalar ile çarpışan geçmişlere dair alternatif bilgi üretme yönündeki çalışmalarının ve hatırlatıcı uygulamalarının önemine vurgu yapıyor.

Bu da liberal barış projesinin süregelen eleştirisinin merkezinde yer alan "yerele dönüş" ve yerele odaklanma tartışmalarıyla örtüşmektedir (Mac Ginty ve Richmond 2013; Richmond 2006). "Gündelik barış" (everyday peace) ve "aşağıdan yukarıya barış" (bottom-up peace) çalışmaları, devlet altı düzeydeki aktörlerin failliğini ve önemini kabul eder (Mac Ginty ve Firchow 2016). Benzer şekilde, hafıza aktivistleri tarafından kurulan ve uygulanan alternatif anma etkinliklerinin incelenmesi, dikkatimizi devletin kanalları dışında kalan aşağıdan yukarıya eylemlere ve özellikle geçmişin inkâr edildiği ve sessizleştirildiği toplumlarda hafızaya dair taleplerini ortaya koyarken geçmişin yeniden yorumlanmasına katkı sunan aktörlerin failliğine (agency) çekmektedir.

Hafıza aktivistleri, hatırlatıcı uygulamaları ve kültürel repertuarları siyasal amaçlar için araç olarak kullanır (Gutman 2017). Aktivistler yerel girişimler üzerinden devletler tarafından farklı resmedilen hafızaları tartışmaya açar ve aksi halde silinecek olan suç ve zulümleri anmakta ısrarcı olur. Alternatif anma etkinliklerinden alternatif anma ritüellerinin oluşumuna, bir anıtın ya da levhanın bir yere yerleştirilmesi talebinden halkı zor geçmişin tarihine dair bilgilendirecek eğitim materyallerinin üretilmesine değin çeşitli uygulamalar bu kapsamda sayılabilir. Bu tür anma taleplerine genellikle yerinde eylemlerde, geçmişteki zulümlerin yaşandığı yerlerde, toplu suçların işlendiği veya toplama kamplarının kurulduğu yerlerde rastlanır.

Yerinde eylemler, anma için çevrimiçi sosyal platformların kullanımıyla desteklenebilir. Son yıllarda, hafıza çalışmalarının dijital çağında yaşanan "bağlayıcı dönüş" (connective turn) ışığında, yeni araştırmalar çevrimiçi aktivizm (Lievrouw 2011; Bennett and Segerberg 2012) ve özellikle çevrimiçi anma ve çevrimiçi hafıza aktivizmindeki (Fridman and Ristić forthcoming; Fridman 2019) artışı ortaya koydu. Hashtag hafıza aktivizmi gibi hatırlatıcı uygulamaların izini sürmek, teknolojik değişim ve yeniliğin hatırlamayı nasıl nüanslandırdığı, zenginleştirdiği ya da başka şekillerde etkilediğine odaklanmamızı sağlar. Hashtag hafıza aktivizmi, hashtag'lerin hatırlatıcı bir pratik olarak kullanıldığı, çarpışmalı bir geçmişin sosyal medyada çevrimiçi olarak hatırlanmasını ifade eder. Hashtag hafıza aktivizmi, çatışma esnası ve sonrası toplumlarda çarpışmalı bir geçmişe dair alternatif bilginin paylaşılması ve yaygınlaştırılması amacıyla alternatif hatırlama platformlarının oluşturulmasını sağlayan hatırlatıcı bir taktik olarak kullanılabilir (Fridman 2019). Anmalar yerelin ötesine, ulusötesi ve çevrimiçi hafıza çalışması alanlarına doğru genişledikçe, yeni hatırlatıcı ritüeller daha eski ve daha yerleşik olanların yanısıra kendini gösteriyor (Watson ve Chen 2016; Fridman ve Ristić yakında yayınlanacak; Tirosh 2018). Bu nedenle, yeni çevrimiçi hafıza olanakları, hafıza etiğini dikkate alan ve ezilenlerin, ötekileştirilenlerin hikayelerinin "hatırlanması görevini" vurgulayan adil bir hafıza kültürünün oluşturulmasına katkıda bulunabilir (Margalit 2002; Ricoeur 1999'dan aktaran Tirosh 2018).

1990'larda Yaşanan Savaşları Hatırlamak: Sırbistan ve Yugoslavya-Sonrası Bölgesi Örneği

Bugün, yani Yugoslavya'nın dağılmasıyla sonuçlanan savaşların (1990'larda yaşanan savaşlar) başlamasından yirmi yıldan fazla bir süre sonra, Yugoslavya'nın dağılmasının ardından ortaya çıkan tüm devletlerde yeni hafıza rejimleri mevcut. Eski Yugoslavya'dan doğan tüm devletlerde hafıza düzeni başarılı bir şekilde daraltıldı, millileştirildi ve hatta saflaştırıldı (Kuljić 2009). Hafıza suistimalleri 1990'larda siyasetçiler ve aydınlar arasında yaygın bir uygulamaydı ve sonraki yıllarda da artarak devam etti. Akademik analizler ve araştırmalar, 1990'larda yaşanan savaşların hatırlama ve unutma süreçlerini, bu çatışmaların mağdurları ve faileri ile onların torunları arasındaki sessizlik, inkâr ve sorumluluk üstlenme konularını çalıştı (bkz. Gordy 2013; Duhaček 2010; Kuljić 2008; Moll 2013; Plamberger 2016; Visoka 2016).

1990'larda yaşanan savaşlar, bölgede son birkaç on yıllık zaman zarfında yaşanan hafıza çatışmalarına konu olan bir dizi meselenin sadece bir kısmını oluşturuyor. Bu bağlamda, İkinci Dünya Savaşı, halkın kurtuluşu anlatısı, antifaşist mücadele ve partizanların zaferi gibi tamamı İkinci Dünya Savaşı sonrasında Yugoslavya'nın kurucu mitlerinin bir parçası ve ana meşruiyet kaynağı olan olgular, yeniden anlatılan, olumsuzlanan ve yeni(ce) anlatı çerçevelerine uyacak şekilde yeniden uyarlanan temalar ve konular arasında yer alıyor (Đureinović 2018). 1980'lerde başlayan tarihi revizyonizm süreçleri, 1990'lardan sonra da yeni hafıza rejimleri ve hafıza yasalarının mümkün kıldığı rehabilitasyon süreçleriyle devam etti. Sırbistan'da 2000'den sonra, "İkinci Dünya Savaşı'na dair hakikat mücadelesi, ders kitaplarının yanı sıra çoğu devlet kurumu düzeyinde de verilmeye devam edildi" (Stojanović 2011). Böylece Sırbistan'da, sosyalist dönem yeni tarih yorumunun ideal kurbanı durumuna geldi (a.g.e.).

Daha geniş anlamıyla ve 1990'larda yaşanan savaşların hafızalarıyla alakalı olarak, Sosyalist Yugoslavya sonrası yeni oluşturulan devlet yapıları, savaş suçlarının önemsizleştirilmesine uğraştı. Bu tür süreçler, bu akıl almaz suçları zorunlu müdafaalar olarak kavramsallaştırdı ve aynı zamanda onları göreceleştirdi, önemsizleştirdi ve yavaş yavaş unutulmaya terk etti (Kuljić 2009). Yugoslav üst anma anlatısı, oluşan yeni devletlerin her birinde ulusal kimlikleri güçlendirmeyi amaçlayan yeni ulusal üst anma anlatılarıyla değiştirildi. Eski Yugoslav takvimi yerine, yeni devletlerin takvimleri başarılı bir şekilde daraltıldı, millileştirildi ve yeni takvimlerde Yugoslavya'nın varlığına, sona erme nedenleri ile yollarına ve Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Kosova'daki savaşlar sırasında aşırı şiddet kullanımına ve suçların işlenmesine yönelik her türlü eleştirel perspektifi yok edecek hatırlatıcı düzenlemeler işaretlendi. Bu hatırlatıcı düzenlemeler, 1990'lar savaşlarının kolektif hafızalarını ve anlatılarını şekillendirdi ve şekillendirmeye devam ediyor. Dahası, söz konusu düzenlemeler savaş sonrası uzlaşmaya da engel teşkil etti. Savaş sonrası doğan yeni nesiller, çoğunlukla sessizlik ve geçmişteki yanlışların inkârını içeren milli ve milliyetçi hatırlatıcı sosyalizasyonlara tabi olduklarından, 1990'lar hakkında eleştirel bilgiye erişimleri oldukça kısıtlı kaldı. Belgradlı tarihçi Dubravka Stojanović'in belirttiği üzere:

Değişimin sadece siyasi değil, kelimenin tam anlamıyla tarihi olduğunu kamuoyuna kuşkusuz gösteren bir dizi adım atıldı. Sokak isimlerinin değiştirilmesinden, sosyalist kahramanların anıtlarının yıkılmasına, resmi tatillerin ve geçmiş olayların anılma biçimlerinin değiştirilmesine kadar. (Stojanović 2011)

Sırbistan Cumhuriyeti'nin yeni takvimi bu eğilimleri yansıtırken, hafızanın süregelen toplumsal örgütlenmesi gelişmeye devam etmekte ancak parçalı kalmaktadır. Yugoslavya ve Milošević sonrası Sırbistan'ı, on dokuzuncu yüzyıla ait fikirleri, olayları ve sembolleri yeni kimliğinin, söylemlerinin, takviminin ve değer sistemlerinin merkezine yerleştirmeyi tercih etti (Petrović 2013). Yugoslav üst anma anlatısı, Sırp ulusal kimliğini güçlendirmeyi amaçlayan yeni bir Sırp üst anma anlatısı ile değiştirildi.

Yugoslavya'nın dağılma savaşlarında yaşanan olayların neredeyse hiçbiri Sırbistan'ın resmi devlet takviminde yer almamaktadır. Takvimde işaretlenen ve 2015'ten bu yana devlet destekli resmi etkinliklerle anılan olay, öncelikli olarak Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) bombardımanı ve Sırp mağduriyeti oluyor. Diğer olaylar ise, özellikle de bu dönemde işlenen savaş suçlarıyla ilgili olanlar, büyük bir sessizliğe gömülmüş durumda. Savaş karşıtı gruplar, savaşların başladığı 1990'ların başından bu yana bu sessizliği bozmaya çalışıyor. Aynı şekilde hafıza aktivistleri de Ekim 2000'de Milošević'in devrilmesinden sonra yaptıkları çalışmalarda bu sessizliği ele aldılar.

Sırbistan'daki hafıza aktivizmi, 1990'ların savaş karşıtı aktivizminin bir devamı olarak Siyah Giyen Kadınlar'ın 2000 sonrası yürüttüğü barış aktivizmi vasıtasıyla ortaya çıktı. Hafıza aktivizminin izi, 1990'larda işlenen suçların her yıl tekrarlanan alternatif anma ritüellerinin analizi yoluyla sürülebilir. Sırbistan'daki ilk nesil hafıza aktivistleri olan Siyah Giyen Kadınlar tarafından kurulan ve diğer gruplardan bireylerin ve üyelerin de katıldığı alternatif anma etkinliklerinin oluşumu, Sırbistan'da Yugoslavya'nın dağılmasına neden olan savaşların hâkim temsiline meydan okuyor (Fridman 2015, 2018). Milliyetçiliğe, militarizme, savaşa ve Slobodan Milošević rejimine karşı on yıllık feminist aktivizmin ardından (Papić 2002; Dević 1997; Fridman 2011), Sırbistan'daki savaş karşıtı sivil toplum grupları etkinlik alanlarını bu yakın tarihli savaşların yorumlanmasına yönelik mücadeleyle genişletti.

Siyah Giyen Kadınlar aktivistleri, İnsani Hukuk Merkezi (Humanitarian Law Center - HLC), Kültürel Arındırma Merkezi (Center for Cultural Decontamination - CZKD), Helsinki Komitesi, İnsan Hakları için Gençlik İnisiyatifi (Youth Initiative for Human Rights - YIHR) gibi sivil toplum kuruluşlarının da arasında bulunduğu diğer sivil toplum aktivistlerinin de katılımıyla, 1990'lar savaşlarına dair anma etkinlikleri ve tarihlerini içeren alternatif bir sivil takvim oluşturdu. Takvimin ana etkinliği ve ana anma ritüeli Belgrad'da her yıl düzenlenen 10 Temmuz Srebrenitsa mağdurlarını anma günü olurken, seneler içinde takvime diğer savaş olayları da eklendi. Bu anmalardan birkaçını saymak gerekirse, bunlar arasında 6 Nisan 1992'de Saraybosna kuşatmasının başlangıcı ve 18 Kasım 1991'de Vukovar kuşatmasının sona ermesi sayılabilir. 90'larda sıklıkla uygulanan bir sokak eylemi biçimi olan sessiz nöbetler, savaşların masum mağdurlarını etnisitelerinden bağımsız olarak anarken mağduriyetlere dair bilinç yaratıyor, barış ve adalet talebinin bir parçası olarak sorumluluğa dair sorular ortaya atıyor. Bu tarz sokak eylemleri kapsamlı bir şekilde belgelendi (Simić and Daly 2011; Fridman 2011, 2015) ve çatışmalardan sonra doğan ya da büyüyen bir sonraki neslin hafıza aktivistlerine anma mirası olarak devredildi.

Böylece, 1990'larda yaşanan savaşların mirası ikinci nesil hafıza aktivistleri için sivil katılımın merkezinde yer alır oldu. İlk nesil aktivistler gibi, ikinci nesil aktivistler de alternatif anma etkinliklerinde yer aldılar ve alternatif bilgi üretimi ve genç nesillerin çoğunlukla kamusalda sessizleştirilen yakın geçmiş tarihine dair eğitimine katkı sundular. Günümüzde Sırbistan'da gençler arasında 1990'ların en baskın temsili ve hafızası, 1999 NATO bombardımanı ve daha geniş anlamıyla 1990'ların "anormal yıllar" olarak adlandırılması ile kısıtlanmış durumda (Fridman ve Hercigonja 2017). 1990'larda yaşanan savaşlara dair alternatif bilgi üretimi ile ilgili temel zorluklar, Ivana Spasić'in (2002) ifadesiyle şu durumdan kaynaklanıyor: "Eski Yugoslavya'daki savaşların başlamasında Sırp'ların sorumluluğu ancak münferit olarak ifade ediliyor; savaş suçları hala çoğunlukla 'kanıtlanması gereken' ya da 'tüm taraflarca işlenen' bir suç olarak görülüyor."

Bu nedenle, hafıza aktivizmindeki kuşak değişimlerini incelerken sadece hatırlatıcı ritüeller ve pratiklere değil, aynı zamanda hatırlatıcı ifadeler ve savlara da dikkat etmek gerekiyor. Bu yazıda ele aldığımız örnekte, argümantasyonun çerçevesi, 1990'ların başından beri Siyah Giyen Kadınlar'ın sloganı olan "Benim Adıma Değil"den, İnsan Hakları için Gençlik İnisiyatifi'nden (YIHR) genç nesil aktivistlerin sloganı olan "Hatırlamak için Çok Gencim, Asla Unutmamaya Kararlıyım"a (Premladi da se sećamo, odlučni da nikada ne zaboravimo) evrilmiştir (Fridman 2018). YIHR'in "Kanlı Takvim" (Krvavi Kalendar) olarak

adlandırdığı alternatif takvimi, bazıları Siyah Giyen Kadınlar tarafından önceden tesis edilmiş, bazıları ise 1995 yılında Bosna-Hersek'in Tuzla kentinde yaşanan Kapija katliamının ve 1999 yılında Kosova'da yaşanan Suva Reka katliamının anması gibi sonradan kendi ekledikleri alternatif anma etkinliklerinin tarihlerinden oluşuyor.

İkinci nesil hafıza aktivistleri, kendi getirdikleri yenilikler kapsamında sessiz nöbet eylemlerine de birtakım yeni hatırlatıcı uygulamalar ekledi. Bu tarz yenilikçi katılımın birer örneği de çevrimiçi anmalar ve hashtag hafıza aktivizmi. Aktivistler tarafından ortaya konan yeni hatırlatıcı savların incelenmesinde birtakım hashtag'lerin ön plana çıktığı görülüyor. Bunlardan bazıları şöyle: Belgrad makamları tarafından yasaklanan Srebrenitsa katliamının 20. yıldönümünü anma çağrısıyla ilgili olan #sedamhiljada (yedi bin), Sırbistan'daki ve bölgedeki genç hafıza aktivistlerinin geri dönen ICTY hükümlülerine savaş kahramanları yerine savaş suçluları olarak muamele edilmesi talebiyle ilgili olan #nisunasiheroji (bizim kahramanlarımız değil) ve Prijedor'da işlenen suçların çevrimiçi ulusötesi anması ve bir anıt ve hafıza hakkı talebi olan #danbjelihtraka (beyaz kol bandı günü). Bu yeni hatırlatıcı pratiklerin ve çevrimiçi anmaların analizi yerelden bölgesel ve ulusötesi hafıza aktivizmine hafızanın dolaşımının incelenmesine olanak sağlıyor (Fridman and Ristić, yakında çıkacak). Tüm Yugoslavya sonrası bölgede, yeni nesil aktivistler hem çevrimiçi hem de yerinde eylemlerde aynı mesajı ve aynı hashtag'i kullanarak mücadelelerinin sadece ulusal değil bölgesel bir mücadele olduğunu vurguluyorlar. Nitekim eski Yugoslavya'dan dağılan diğer ülkelerden aktivistler, bir hafıza bölgesi olarak, çevrimiçinde olduğu kadar sahadaki eylemlerinde de çoğu zaman güçlerini birleştiriyorlar. Hafıza aktivistleri arasındaki bu tür bir işbirliği, gelecekteki uzlaşma ve aşağıdan yukarıya barışın inşası süreçleri bakımından da kıymetli bir potansiyel taşıyor.

Özet

Çatışma ve savaştan çıkan toplumlarda anma etkinlikleri ve hafıza siyasetinin analizi, barışın oluşumu ve aşağıdan barışın inşası süreçlerinin daha derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunur. Hafıza aktivistleri tarafından ortaya konan hatırlatıcı pratiklerin ve alternatif anma etkinliklerinin (yerinde ve çevrimiçi) yanı sıra alternatif takvimlerin oluşturulmasının analizi, aşağıdan yukarıya süreçler olarak zor geçmişlerle yüzleşme süreçlerinin incelenmesi ve anlaşılması için aşağıdan barış inşasını da kapsayan analitik bir çerçeve sunmaktadır. Bir barış aktivizmi türü olan hafıza aktivizmi, çatışma halinde ve çatışma sonrası toplumların anma ritüellerinde ortaya çıktığı üzere, hafıza aktivistlerinin anma platformları oluşturma edimine odaklanır. Bu yazıda bahsedilen ampirik kanıtların da ortaya koyduğu gibi, bu çerçeve barış ve çatışma çalışmalarında eleştirel araştırmalar için faydalı tanımlar ve araçlar sunmaktadır.

Kaynakça

- ❖ Aguilar, P. (2002). *Memory and amnesia: The role of the Spanish Civil War in the transition to democracy*. New York: Berghahn Books.
- ❖ Aguilar, P., & Ramirez-Barat, C. (2017). Amnesty and reparations without truth or justice in Spain. N. Wouters (Ed.), *Transitional justice and memory in Europe (1945–2013)* içinde (ss. 199–258). Cambridge, MA: Intersentia.

- ❖ Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society*, 15(5), 739–768.
- ❖ Connerton, P. (1989). *How societies Remember*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- ❖ Connerton, P. (2009). *How modernity forgets*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- ❖ Dević, A. (1997). Anti-war initiatives and the un-making of civic identities in the former Yugoslavia republics. *Journal of Historical Sociology*, 10(2), 119–156.
- ❖ Duhaček, D. (2010). *Breme Nas̃eg Doba: Odgovornost I rasuđivanje u delu Hane Arent (The burden of our time: Responsibility and reasoning in Hannah Arendt)*. Belgrade: Circulus.
- ❖ Đureinović, J. (2018). (Trans)national Memories of the Common Past in the Post-Yugoslav Space. S. Berger & C. Tekin (Ed.), *History and belonging: Representations of the past in contemporary European politics* içinde (ss. 106–121). New York: Berghahn.
- ❖ Fridman, O. (2011). It was like fighting a war with our own people: Anti-war Activism in Serbia during the 1990s. *Nationalities Papers*, 39, 507–522.
- ❖ Fridman, O. (2015). Alternative calendars and memory work in Serbia: Anti-war activism after Milošević. *Memory Studies*, 8, 212–226.
- ❖ Fridman, O. (2018). “Too young to remember determined not to forget”: Memory activists engaging with returning ICTY convicts. *International Criminal Justice Review*, 28, 423–437.
- ❖ Fridman, O. (2019). ‘Hashtag memory activism’: Online commemorations and online memory activism. Uluslararası konferansta sunulan makale: CEEISA-ISA 2019, Belgrade 17-19 June.
- ❖ Fridman, O., & Hercigonja, S. (2017). Protiv Nenormalnog: An analysis of the #protivdiktature. Protests in the context of memory politics of the 1990s in Serbia. *Contemporary Southeastern Europe*, 4, 12–25.
- ❖ Fridman, O., & Ristić, K. (yakında çıkacak). Online transnational memory activism and commemoration: The case of the white armband day. A. Sierp & J. Wüstenberg (Ed.), *Agency in transnational memory politics* içinde. New York: Berghahn Books.
- ❖ Gordy, E. (2013). *Guilt, responsibility, and denial. The past at stake in post-Milos̃ević Serbia*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- ❖ Gutman, Y. (2017). *Memory activism: Reimagining the past for the future in Israel-Palestine*. Nashville: Vanderbilt University Press.
- ❖ Halbwachs, M. (1992). *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- ❖ Hoskins, A. (2018). The Restless Past: an introduction to digital memory and media. *Digital Memory Studies: Media Pasts in Transition* içinde, ed. Andrew Hoskins, 1–24. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- ❖ Howard Ross, M. (2018). *Slavery in the North: Forgetting history and recovering memory*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- ❖ Irwin-Zarecka, I. (1994). *Frames of remembrance: The dynamics of collective memory*. New Brunswick: Transaction.
- ❖ Jelin, E. (2003). *State repression and the labors of memory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- ❖ Kubik, J., & Bernhard, M. (2014). A theory of the politics of memory. M. Bernhard & J. Kubik (Ed.), *Twenty years after communism. The politics of memory and commemoration* içinde (ss. 7–34). Oxford: Oxford University Press.
- ❖ Kuljić, T. (2008). Istorijske, političke i herojske generacije: Nacrtni okvir i primena (Historical, political and heroic generations: Draft framework and application). *Filozofija i Društvo*, 1, 69–106.
- ❖ Kuljić, T. (2009). Remembering crimes – Proposal and reactions. D. Vujadinović & V. Goati (Ed.), *Between authoritarianism and democracy (Serbia at the political crossroads)* içinde (Vol. III, ss. 197–212). Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung and Centar for Democratic Transition.
- ❖ Lievrouw, L. A. (2011). *Alternative and activist new media* (Digital media and society series). Cambridge, UK/ Malden: Polity.

- ❖ Mac Ginty, R., & Firchow, P. (2016). Top-down and bottom-up narratives of peace and conflict. *Politics*, 36(3), 308–323.
- ❖ Mac Ginty, R., & Richmond, O. P. (2013). The local turn in peace building: A critical agenda for peace. *Third World Quarterly*, 34(5), 763–783.
- ❖ Moll, N. (2013). Fragmented memories in a fragmented country: Memory competition and political identitybuilding in today's Bosnia and Herzegovina. *Nationalities Papers*, 41(6), 910–935.
- ❖ Nora, P. (1989). Between memory and history: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7–24.
- ❖ Olick, J. K. (2007). *The politics of regret: On historical memory and historical responsibility*. New York: Routledge.
- ❖ Olick, J., Vinitzky-Seroussi, V., & Levy, D. (2011). Introduction. J. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, & D. Levy (Ed.), *The collective memory reader* içinde (ss. 3–62). Oxford: Oxford University Press.
- ❖ Papić, Ž. (2002). Europe after 1989: Ethnic wars, the fascistization of civil society and body politics in Serbia. G. Griffin & R. Braidotti (Ed.), *Thinking differently: A reader in European Women's Studies* içinde (ss. 127–144). London/New York: Zed Books.
- ❖ Petrović, T. (2013). Serbia's Quest for a Usable Past. Erişim adresi: <http://www.iwm.at/read-listen-watch/tran-sit-online/serbias-quest-for-a-usable-past/>.
- ❖ Plamberger, M. (2016). *How generations remember: Conflicting histories and shared memories in postwar Bosnia and Herzegovina*. London: Palgrave Macmillan.
- ❖ Richmond, O. P. (2006). The problem of peace: Understanding the liberal peace. *Conflict, Security and Development*, 6(3), 291–314.
- ❖ Richmond, O. P. (2013). Failed statebuilding versus peace formation. *Cooperation and Conflict*, 38(3), 378–400.
- ❖ Schwartz, B. (2001). Commemorative objects. N. Smelser & P. Baltes (Ed.), *International encyclopedia of the social and behavioral sciences* içinde (ss. 2267–2272). Amsterdam: Elsevier.
- ❖ Simić, O., & Daly, K. (2011). "One Pair of Shoe, One Life": Steps towards accountability for genocide in Srebrenica. *The International Journal of Transitional Justice*, 5, 1–15.
- ❖ Spasić, I. (2002). Overcoming the past. Politics and everyday life in Serbia after Milošević. Uluslararası konferansta sunulan makale: "Études balkaniques: état des savoirs et pistes de recherché", Paris.
- ❖ Stojanović, D. (2011). Revisions of the Second World War history in Serbia. S. P. Ramet & O. Listhaug (Ed.), *Serbia and the Serbs in World War Two* içinde (ss. 247–264). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- ❖ Tirosh, N. (2018). iNakba, mobile memory and society's memory. *Mobile Media and Communication*, 6(3), 350–366.
- ❖ Vinitzky-Seroussi, V. (2009). *Yitzhak Rabin's assassination and the dilemmas of commemoration*. Albany: SUNY Press.
- ❖ Visoka, G. (2016). Arrested truth: Transitional justice and the politics of remembrance in Kosovo. *Journal of Human Rights Practice*, 8(1), 62–80.
- ❖ Watson, B. R., & Chen, M. S. (2016). @TodayIn1963: Commemorative journalism, digital collective remembering, and the March on Washington. *Journalism Studies*, 17(8), 1010–1029.
- ❖ Winter, J. (2001). The generation of memory: Reflections on the "Memory Boom" in contemporary historical studies. *Canadian Military History*, 10(3), 57–66.
- ❖ Zerubavel, Y. (1995). *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli National Tradition*. Chicago: Chicago University Press.
- ❖ Zerubavel, E. (2003a). Calendars and history: A comparative study of the social organization of national memory. J. Olick (Ed.), *States of memory: Continuities, conflicts, and transformations in national retrospection* içinde (ss. 315–337). Durham: Duke University.
- ❖ Zerubavel, E. (2003b). *Time maps: Collective memory and the social shape of the past*. Chicago: The University of Chicago Press.